

บทที่ 1

บทนำ

1. ความสำคัญของปัญหา

สถานการณ์ทางด้านความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อม และความร่อยหรอของทรัพยากรธรรมชาติของประเทศไทยในปัจจุบันนี้ กำลังเป็นปัญหาที่ทวีความรุนแรงขึ้นตามลำดับ ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจและการเร่งนำเอาทรัพยากรธรรมชาติมาใช้อย่างไม่จำกัด ซึ่งปัญหาต่างๆเหล่านี้จะเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาประเทศในอนาคต และจะส่งผลกระทบต่อประชาชนในชนบทมากที่สุด เพราะเป็นผู้ที่พึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งนำมาใช้เป็นทั้งปัจจัยสำหรับการดำรงชีพพื้นฐานและเป็นปัจจัยในการผลิต(วินา,2533) และในช่วงของการขยายตัวทางเศรษฐกิจที่ผ่านมา มีการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตจากการเกษตรกรรมแบบยังชีพไปสู่การผลิตเพื่อขายและกลายเป็นอุตสาหกรรมมากขึ้น ในขณะเดียวกันโรงงานอุตสาหกรรมต่างๆได้รับการส่งเสริมให้กระจายไปยังภูมิภาคต่างๆของประเทศ และมีแนวโน้มที่จะขยายไปสู่ชนบทมากขึ้น ซึ่ง นโยบายการขยายอุตสาหกรรมโดยปราศจากการกำหนดแผนและพื้นที่รองรับที่เหมาะสมในหลายๆแห่ง ทำให้โรงงานอุตสาหกรรมมีโอกาสต่อแหลมที่จะทำลายสภาพแวดล้อมเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะตามแหล่งน้ำต่างๆที่ชุมชนได้พึ่งพาในการดำรงชีวิตทั้งการใช้น้ำในการอุปโภคบริโภค ตลอดจนใช้เป็นแหล่งผลิตอาหารธรรมชาติที่สำคัญ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2534)

จากผลการขยายตัวด้านอุตสาหกรรม และการขาดประสิทธิภาพในการบริหารจัดการสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติของรัฐ ทำให้เกิดการทำลายสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติติดต้ามมา ดังเช่นการเกิดวิกฤตการณ์น้ำเสียในลำน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น ในช่วงวันที่ 14 - 20 มีนาคม 2535 เป็นเหตุการณ์ที่โรงงานน้ำตาลได้ปล่อยของเสีย “โมลาส” ไหลลงสู่ลำน้ำพอง ทำให้ลำน้ำพองเน่าเสียรุนแรง ในการแก้ปัญหาในขณะนั้น เชื้อนอุบลรัตน์ได้ปล่อยน้ำจากเขื่อนเพื่อผลักดันให้น้ำเสียมีความเจือจางและไหลไปอย่างรวดเร็ว ทำให้แท่งน้ำเสียไหลผ่านไปยังลำน้ำชีและลำน้ำมูล ยังผลให้เกิดความเสียหายแผ่กระจายกว้างเพิ่มขึ้น เป็นระยะทางกว่า 500 กิโลเมตร ส่งผลให้จำนวนปลาในลำน้ำเหล่านี้ต้องสูญเสียไปถึงร้อยละ 90 จากการตรวจสอบปลาตายที่จับได้ในช่วงนั้น พบว่ามีน้ำหนักรวมกันถึง 439,800 กิโลกรัม จากปลาทั้งหมด 35 ชนิด และในจำนวนนี้เป็นปลาที่จับได้ในลำน้ำพอง 30,000 กิโลกรัม (ศูนย์พัฒนาประมงน้ำจืด จังหวัดขอนแก่น,2535)

ผลพวงจากการเกิดวิกฤตการณ์น้ำเสียในครั้งนั้น ทำให้มีผลกระทบต่อแหล่งน้ำธรรมชาติที่ชุมชนได้พึ่งพาอาศัยในการดำรงชีวิต โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนที่อยู่ติดกับลำน้ำดังกล่าว ดังนั้นประชาชนที่อาศัยอยู่ติดกับแหล่งน้ำธรรมชาติจะต้องมีบทบาทสำคัญในการอนุรักษ์ทรัพยากรแหล่ง

น้ำที่พวกเขาอาศัยเป็นแหล่งผลิตอาหาร ตลอดจนใช้น้ำในการอุปโภคบริโภค และการเกษตรกรรม ซึ่งในปัจจุบันนี้รัฐได้มองเห็นความสำคัญของบทบาทประชาชนในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ นับตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 7 เป็นต้นมาก็ได้กำหนดเกณฑ์ความจำเป็นพื้นฐาน (จปฐ.) ซึ่งเป็นเกณฑ์ที่ใช้วัดคุณภาพชีวิตของประชาชนจากเดิมมี 8 หมวดนั้นได้เพิ่มขึ้นเป็น 9 หมวด โดยให้ประชาชนมีจิตสำนึกและร่วมกันอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอันประกอบด้วยกิจกรรม 2 ข้อ คือ (1) ครั้วเรือนได้ทำกิจกรรมเกี่ยวกับการอนุรักษ์และพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติ (2) ครั้วเรือนได้ทำกิจกรรมป้องกันและควบคุมสิ่งแวดล้อม (กรมพัฒนาชุมชน ,2535)

จากเหตุผลที่ได้กล่าวมานั้น จึงเป็นเหตุจูงใจให้ผู้วิจัยมีความสนใจที่จะทำการศึกษถึงบทบาทของชุมชนในการอนุรักษ์ทรัพยากรประมง เพราะเป็นทรัพยากรที่เป็นอาหารโปรตีนที่สำคัญของชุมชนที่อาศัยติดอยู่กับลำน้ำ การที่ชุมชนมีความรู้และความเข้าใจ มีความร่วมมือในการอนุรักษ์ทรัพยากรประมง จะส่งผลให้ลูกหลานมีอาหารโปรตีนจากแหล่งน้ำไว้บริโภคสืบต่อไปอีก ทั้งข้อมูลที่ได้จากการศึกษาครั้งนี้ จะเป็นประโยชน์ต่อองค์กรที่เกี่ยวข้องใช้วางแผนและนโยบาย เพื่อส่งเสริมให้ชุมชนมีบทบาทการอนุรักษ์ทรัพยากรประมงได้ดียิ่งขึ้น

2 ผลการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาเกี่ยวกับเรื่องบทบาทของประชาชนกับทรัพยากรประมงนี้ มีผู้ศึกษาและวิจัยไว้มากนัก ดังนั้นผู้วิจัยจึงได้นำผลงานวิจัยที่มีผู้ศึกษาไว้แล้วในลักษณะใกล้เคียงกันมาเป็นแนวทางในการศึกษาค้นคว้า ดังนี้

ผลของการศึกษาของประพิมพรและคณะ (2529) เรื่อง “อาหารธรรมชาติของชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” พบว่า อาหารธรรมชาติที่เกษตรกรสามารถหาได้ส่วนใหญ่มาจากที่นา ที่ป่า และแหล่งน้ำธรรมชาติ ซึ่งขึ้นอยู่กับฤดูกาลต่างๆ ในฤดูฝน อาหารธรรมชาติทั้งพืชและสัตว์จะอุดมสมบูรณ์ทั้งในที่นา ที่ป่า และแหล่งน้ำธรรมชาติ ในฤดูหนาว อาหารธรรมชาติในที่นาและป่าจะน้อย ส่วนใหญ่จะอาศัยจากแหล่งน้ำที่ยังมีน้ำสมบูรณ์และมีน้ำสม่ำเสมอ ส่วนในฤดูร้อน แหล่งน้ำสาธารณะ เช่น สระน้ำ แม่น้ำ หนองน้ำ จะเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญที่สุด ซึ่งอาหารที่หาได้จากแหล่งน้ำธรรมชาติจะเป็นอาหารประเภทปลาเป็นส่วนใหญ่ เช่นเดียวกับการศึกษาของนิยม (2530) ได้ศึกษาถึงสถานภาพครอบครัวของชาวชนบทในหมู่บ้านดินดำ จังหวัดมหาสารคาม พบว่า อาหารที่แต่ละครอบครัวใช้บริโภคประจำวันนั้น ในด้านอาหารโปรตีนจะได้จากปลาน้ำจืดเป็นส่วนใหญ่ ส่วนแหล่งอาหารโปรตีนที่มีความถึรื่องลงมาคือ เนื้อวัว เนื้อควาย เนื้อหมู และไข่ ส่วนการประเมินผลโครงการประมงหมู่บ้านที่มีต่อภาวะสุขภาพอนามัยของชาวชนบทอีสาน(พิเชษฐ์ ,2531) พบว่า การผลิตปลาน้ำจืดเพื่อสนองความต้องการในการบริโภคในครั้วเรือน ยังทำไม่ได้ตามเป้าหมาย เนื่องจากการจับปลามักทำได้ประมาณปีละ 1 - 2 ครั้ง แต่การบริโภคปลาเมื่ออยู่อย่างต่อเนื่อง

และการจับปลาแต่ละครั้งในบ่อประมงของหมู่บ้าน จะเป็นการจับเพื่อขายเป็นส่วนใหญ่ นอกจากนี้ยังพบว่า การที่ชาวบ้านหาอาหารโปรตีนจากธรรมชาติมีอุปสรรคที่สำคัญคือ 1) ทรัพยากรสัตว์น้ำจืดตามธรรมชาติมีจำนวนลดลง 2) แหล่งที่ทำการประมงได้มีน้อยลงและมีคุณภาพทรุดโทรม 3) ต้องใช้เวลาในการหาอาหารมากขึ้น ซึ่งต้องใช้เวลาแสวงหาอาหารถึงวันละ 3 - 4 ชั่วโมง จากการศึกษการเปลี่ยนแปลงระบบอาหารของบงยุทธ (2533) พบว่า การทำลายสิ่งแวดล้อมที่เป็นแหล่งอาหารธรรมชาติมีเพิ่มมากขึ้น ทำให้แหล่งอาหารธรรมชาติลดลง ประชาชนหันไปพึ่งอาหารจากระบบตลาดมากขึ้น ส่วนการได้อาหารจากระบบเกษตรยังไม่เพียงพอกับการบริโภคในชุมชน เพราะส่วนใหญ่จะเป็นการผลิตเพื่อขาย และมีประเภทของอาหารที่จำกัดไม่หลากหลาย

สำหรับบทบาทของชุมชนในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาตินั้น วิรัช (2535) ได้ทำการศึกษาบทบาทขององค์กรท้องถิ่นกับการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติ พบว่า องค์กรท้องถิ่นมีบทบาทตามที่ทางราชการมอบหมาย คือ บทบาทเกี่ยวกับทรัพยากรน้ำ เป็นบทบาทในการจัดหาภาชนะรองรับน้ำ การจัดหาแหล่งน้ำ บทบาทเกี่ยวกับทรัพยากรประมงเป็นบทบาทในการดูแลแหล่งน้ำและสัตว์น้ำภายในหมู่บ้าน เช่น การป้องกันการจับปลาในฤดูวางไข่ หรือปลาที่ยังมีขนาดเล็ก รวมทั้งบทบาทการเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับการประมงให้แก่ประชาชน การจัดหาพันธุ์ปลา เป็นต้น

จากการทบทวนผลงานวิจัยดังกล่าว จะเห็นว่าชุมชนในชนบทยังมีการพึ่งพิงอาหารธรรมชาติอยู่มาก ในขณะเดียวกันทรัพยากรอันเป็นแหล่งอาหารธรรมชาติมักจะถูกทำลายไป จึงก่อให้เกิดผลกระทบต่อแหล่งอาหารของชาวบ้าน ในการศึกษาถึงบทบาทของชุมชนในการอนุรักษ์ทรัพยากรประมงของหมู่บ้านที่อยู่ติดกับลำน้ำพอง จึงอาจจะมีประโยชน์ต่อแนวทางแก้ไขปัญหาระบบประมงของชุมชนได้

3. วัตถุประสงค์ของโครงการ

- 3.1 เพื่อทราบสภาพปัญหาทรัพยากรประมงของชุมชนที่ศึกษา
- 3.2 เพื่ออบรมแกนนำของชาวบ้านในชุมชนที่ศึกษาให้มีความรู้ความเข้าใจในการแก้ไขปัญหา และรู้จักอนุรักษ์ทรัพยากรประมง

4. ขอบเขตของการศึกษา

4.1 พื้นที่ที่ทำการศึกษา

เลือกพื้นที่ศึกษาโดยวิธีเจาะจง (Purposive Selection) ด้วยการใช้เกณฑ์ดังต่อไปนี้

- ก. เป็นหมู่บ้านที่อยู่ติดกับลำน้ำพอง
- ข. เป็นหมู่บ้านที่มีจำนวนหลังคาเรือนขนาดเล็กจนถึงปานกลาง
- ค. เป็นหมู่บ้านที่พูดภาษาไทย-ลาว
- ง. เลือกทำการศึกษา 2 หมู่บ้าน

4.2 ประชากรกลุ่มเป้าหมาย

ประชากรที่ใช้ในการศึกษาได้จากครัวเรือนในหมู่บ้าน โดยแบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ

ก. กลุ่มบุคคลสำคัญ (Key Informant) ซึ่งได้แก่ผู้ใหญ่บ้าน คณะกรรมการหมู่บ้าน และหัวหน้ากลุ่มองค์กรต่างๆในหมู่บ้าน ครู พระสงฆ์ และผู้ทรงคุณวุฒิต่างๆในหมู่บ้าน

ข. กลุ่มประชาชนทั่วไป ได้แก่ประชาชนที่เป็นหัวหน้าครัวเรือน หรือผู้ที่แทนตัวของหัวหน้าครัวเรือนที่สามารถให้ข้อมูลและตอบคำถามได้

4.3 คำจำกัดความที่ใช้ในการศึกษา

ก. ทรัพยากรประมง (Fishery Resources) หมายถึง บรรดาชลสมบัติที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติและเป็นประโยชน์ต่อมนุษย์ทั้งทางตรงและทางอ้อม อันหมายถึง สัตว์น้ำทั้งหลายที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ ซึ่งมนุษย์ได้นำมาใช้ประโยชน์ในการดำรงชีวิต

ในการศึกษาครั้งนี้ทำการศึกษาเฉพาะสัตว์น้ำประเภท กุ้ง หอย ปู ปลา และพืชผักที่นำมาเป็นอาหารของคนในชุมชนได้

ข. การอนุรักษ์ หมายถึง การใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างชาญฉลาดให้เป็นประโยชน์ต่อมหาชนมากที่สุด และใช้ได้เป็นเวลานานที่สุด มีการกระจายทรัพยากรให้ทั่วถึงกัน รวมทั้งให้มีการสูญเสียทรัพยากรโดยเปล่าประโยชน์น้อยที่สุด

ค. บทบาทการอนุรักษ์ทรัพยากรประมง หมายถึง บทบาทในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในเชิงการอนุรักษ์ การป้องกันทรัพยากรประมงไม่ให้ถูกทำลาย การส่งเสริมฟื้นฟูทรัพยากรประมงให้คงสภาพหรือพอกพูนเพื่อให้สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้นานที่สุด

5. ระเบียบวิธีการศึกษา

การศึกษานี้ใช้ระเบียบวิธีเชิงคุณภาพ และใช้กระบวนการศึกษาเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participation Action Research) โดยมีขั้นตอนดังนี้

5.1 การเก็บข้อมูลเบื้องต้น

เป็นระยะแรกของการศึกษาที่นักวิจัยเข้าไปพำนักในหมู่บ้านเพื่อสร้างความคุ้นเคยกับชาวบ้าน ทำแผนที่หมู่บ้าน ตลอดจนศึกษาลักษณะทั่วไปของหมู่บ้าน (Village Profile) จากนั้นได้ทำการเก็บข้อมูลด้วยวิธีดังนี้

ก. สังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วม (Participant Observation) โดยการเก็บรวบรวมข้อมูลจากการสังเกตพฤติกรรมของชาวบ้าน และร่วมกิจกรรมต่างๆของชุมชน ทั้งกิจกรรมที่เป็นประเพณีและกิจกรรมในชีวิตประจำวัน โดยมุ่งเน้นกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรประมงในหมู่บ้านเป็นหลัก

ข. สัมภาษณ์บุคคลสำคัญ (Key Informant) เป็นการสัมภาษณ์บุคคลสำคัญเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของหมู่บ้าน สภาพสังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรม ความเชื่อ ขนบธรรมเนียม

ประเพณี ค่านิยม วิธีการดำเนินชีวิต รวมทั้งสัมพันธภาพพฤติกรรมการใช้ประโยชน์และการอนุรักษ์ทรัพยากรประมงของหมู่บ้าน

ค. การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-depth Interview) เป็นการสัมภาษณ์เป็นรายครัวเรือน ซึ่งหัวหน้าครัวเรือนหรือตัวแทนเป็นผู้ตอบคำถามในประเด็นที่เกี่ยวกับบทบาทการอนุรักษ์ทรัพยากรประมง ได้แก่ การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรประมง เช่น วิธีการจับสัตว์น้ำหรือเก็บหาพืชผัก อุปกรณ์ที่ใช้ ปริมาณของสัตว์น้ำและพืชผัก การป้องกันทรัพยากรประมง เช่น ขนาดของสัตว์น้ำที่จับได้ การจับสัตว์น้ำในฤดูวางไข่ การกำหนดเขตในการจับสัตว์น้ำ การสังเกตและแจ้งคุณภาพของน้ำในแหล่งน้ำ การส่งเสริมฟื้นฟูทรัพยากรประมง เช่น การปล่อยพันธุ์ปลาและสัตว์น้ำอื่นๆ การปรับปรุงแหล่งน้ำต่างๆให้อยู่ในสภาพสมบูรณ์ การมีส่วนร่วมในการปรับปรุงพัฒนาแหล่งน้ำ เช่น การออกเงิน แรงงาน และความคิดเห็น ตลอดจนความรู้ความเข้าใจและปัญหาต่างๆที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรประมงของหมู่บ้าน และข้อเสนอแนะที่มีต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรประมง

ง. การสัมภาษณ์โดยใช้แบบสอบถาม สัมภาษณ์ตัวแทนของครัวเรือน เกี่ยวกับข้อมูลทั่วไปของครัวเรือน การใช้ประโยชน์ต่อทรัพยากรประมง ความรู้และทัศนคติต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรประมง และบทบาทการอนุรักษ์ทรัพยากรประมง

5.2 การอบรมให้ความรู้

เป็นขั้นตอนที่ดำเนินการภายหลังจากการเก็บรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้นซึ่งมีวิธีการดังนี้

- ก. ประชุมชี้แจงผลของการศึกษาข้อมูลเบื้องต้นเพื่อให้ชุมชนทราบปัญหา
- ข. คัดเลือกผู้เข้ารับการอบรมโดยความสมัครใจ ให้เป็นแกนนำด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรประมงของหมู่บ้าน
- ค. ทำการอบรมแกนนำ ตามเนื้อหาที่ได้สร้างขึ้นเพื่อให้ผู้เข้ารับการอบรมเกิดความรู้ความเข้าใจ (Knowledge) ความสำนึก (Awareness) ความรู้สึก (Sensitivity) และทักษะ (Skills)
- ง. ให้แกนนำที่ผ่านการอบรมแล้วถ่ายทอดความรู้ให้กับชาวบ้านคนอื่นๆ เพื่อให้เกิดการมีส่วนร่วมในการแก้ปัญหา ตลอดจนมีบทบาทที่เหมาะสมในการอนุรักษ์ทรัพยากรประมง
- จ. ทำการกระตุ้น ประสานงาน และให้คำแนะนำแก่แกนนำเพื่อดำเนินการแก้ไขปัญหามูลนิธิทรัพยากรประมงของหมู่บ้าน

5.3 การประเมินผลและเปรียบเทียบผลของการศึกษา

เป็นขั้นตอนที่ดำเนินการช่วงท้ายของโครงการ ด้วยวิธีดังนี้

- ก. เปรียบวิธีการแก้ไขปัญหา และวิธีการอนุรักษ์ทรัพยากรประมงระหว่างหมู่บ้านที่ทำการศึกษา
- ข. ทำการวิเคราะห์ปัญหา ปัจจัยหรือเงื่อนไขที่เป็นตัวกำหนดความเหมือนและความแตกต่างของวิธีแก้ไขปัญหาและการอนุรักษ์ทรัพยากรประมงระหว่างหมู่บ้านที่ทำการศึกษา

5.4 การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลอาศัยหลักของเหตุผลที่มีความสัมพันธ์อย่างเกี่ยวเนื่อง รวมทั้งการตีความหมายจากเนื้อหาสาระที่ได้จากการเก็บรวบรวมข้อมูลตามเทคนิคของการสังเกตแบบมีส่วนร่วม การสัมภาษณ์ประชากรกลุ่มเป้าหมาย นอกจากนี้ยังใช้วิธีการวิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้สถิติขั้นพื้นฐานคือ การแจกแจงความถี่ ค่าร้อยละ เพื่อที่จะพรรณนาข้อเท็จจริงต่างๆในบริบทที่ศึกษา และในข้อมูลบางอย่าง นำมาทดสอบความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรด้วยสถิติ Chi-Square Test

6. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

6.1 ด้านการวางแผนและนโยบาย

ข้อมูลที่ได้จากการศึกษาในครั้งนี้ จะมีส่วนช่วยในระดับหนึ่งเพื่อการวางแผนและนโยบาย ตลอดจนการส่งเสริมการอนุรักษ์ทรัพยากรประมงของชุมชนชนบทได้ดียิ่งขึ้น

6.2 ด้านการวิจัย

เป็นแนวทางสำหรับการวิจัยในประเด็นอื่นๆที่มีความเกี่ยวข้องข้องกับทรัพยากรประมง

6.3 ด้านการเรียนการสอน

นำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาไปอธิบายประกอบการเรียนการสอน เกี่ยวกับเรื่องการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ